

Софія Корн

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ГІПОТЕЗА ВИНИКНЕННЯ МОРФЕМ І МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У дослідженні простежено шляхи появи морфем і морфологічних категорій від найдавніших часів і дотепер. Аналіз здійснено на матеріалі української мови, але із залученням інших мов.

Ключові слова: морфема, морфологічна категорія, слово, речення.

The study traces the paths of the appearance of morphemes and morphological categories from ancient times to the present. The analysis is based on the material of the Ukrainian language, but with the involvement of other languages.

Key words: morpheme, morphological category, word, sentence.

Мова починалася зі слів-речень. До сьогодні вони збереглися в полісинтетичних мовах і в інших як вигуки. У вигуках не виділяють морфем, вони не є членами речення і взагалі стандартною частиною мови, Л. Мацько називає їх словами-реченнями, комунікативними, радше ніж лексичними одиницями [7]. Дитина починає говорити саме з вигуків. Це узгоджується з вигуковою гіпотезою, гіпотезою трудових вигуків, гіпотезою моногенезу й частково гіпотезою звуконаслідування (це другий етап розвитку). Можна заперечити, що в деяких вигуках, таких як *ой лишенько*, хоч і не виділяють морфів, але їх чітко видно, етимологія прозора, тож цей вигук не міг утворитися до, наприклад, іменника *лихо*. Проте тут ідеться не про конкретні мовні одиниці, а про категорії. Вигук як категорія, як ідея, сам факт існування вигуків – спадщина слів-речень.

Слова-речення можна назвати навіть морфемо-слово-реченнями, адже вони були простими і згодом стали морфемами. Цей механізм працює досі. Наприклад, *ох!* – "*ох*" – *охкати*. *Ох* зі

слова-речення стало словом-коренем і коренем у складі іншого слова.

Первісне речення втратило реченнєве значення - предикативність і пропозитивність – і перетворилося на слово-корінь. Ці слова-корені досі існують в кореневих мовах. Діти розмовляють словами-коренями, коли вивчають звуконаслідування. «Гав-гав» – це і «гавкати», і «собака», «собачий», і «по собачому», розрізнення ще не відбулося. У праіндоєвропейській і деяких сучасних індоєвропейських мовах є прислівники, які утворилися до формування відмінювання, є застиглими коренями [1, с. 342]. Українські непохідні прислівники (*де*, *чому*, *завтра*) є здебільшого історично похідними (Етимологічний словник), але як категорія можуть бути прикладами слів-коренів, бо неподільні й невідмінювані.

Уявімо, що два слова-корені поєдналися, як це відбувається в сучасних кореневих мовах. Один лишився незмінним і став коренем, інший – утратив самостійність свого лексичного значення і став афіксом. У постфіксальних мовах до цього тяжіли корені, що стояли в

кінці слова, у префіксальних – ті, що стояли на початку. У префіксально-постфіксальних – по-різному. Про походження афіксів від коренів писав В. фон Гумбольдт [4]. В українській мові, імовірно, префікси виникли пізніше з уже готових прийменників. Отже, маємо слово з кореня й афікса. Афікс, на відміну від кореня, може нести в собі категоріальне значення, тож завдяки йому відбувається поділ на морфологічні категорії: ім'я й дієслово. Змінювалися вони за допомогою формоворчих афіксів, як у сучасних аглютинативних мовах.

Далі частина афіксів зовсім утратила лексичне значення й перетворилася на флексії. Так утворилося відмінювання й дієвідмінювання. Пам'ятаємо, що поки що маємо тільки ім'я й дієслово. Значення імені – найбільш загальне, ще не відбувся поділ предмети й ознаки, атрибутом предмета є предмет. Майже чисті імена в українській мові збереглися як кількісні числівники. Вони відмінюються й давніше функціювали як іменники, нині функціують здебільшого як прикметники (*один воїн* – як *єдиний воїн*, *один* і *два* змінюються за родами, як прикметники, *один* – навіть за числами), прислівники (*по десять*) чи досі як іменники (*п'ять горобців* – як *кількість горобців*, *їх було двоє* – *їх була якась кількість*). Зверніть увагу на відношення з іншими частинами мови у прикладах. Воно відповідає відношенням із ними відповідно прикметника, прислівника й іменника. Числівники мають лише семантично зумовлене власне категоріальне значення. Через подібність до імені й виникають сумніви, чи виокремлювати числівники як частину мови. У романських і деяких германських мовах числівник *один* не лише змінюється за родами й числами, а й є артиклем, причому мотивація цього зв'язку (одиночність) досі актуальна.

Деякі імена втратили значення предметності і стали прикметниками. Це сталося вже після появи флексій, адже у слов'янських, романських і германських мовах прикметники відмінюються за зразком іменників. Це означає, що відмінювання вже існувало, коли відбувся поділ. З імен, які зберегли предметність – свою основну ознаку – утворились іменники. Можна сказати, що вони нічого не втратили у значенні, але звузили його, набули, на відміну від числівників, конкретного, морфологічно й синтаксично, а не тільки семантично зумовленого категоріального значення.

Отже, ми досягли найбільшого поділу мови на найдрібніші елементи: іменники, прикметники, дієслова; корені, афікси (характерні різним частинам мови), в тому числі флексії (і, відповідно, парадигми відмінювання й дієвідмінювання). До цього первісні слова-речення йшли через поступову втрату елементів значення. Далі процес відбуватиметься навпаки. Значення буде розширюватися.

Так утворилися вторинні прислівники. В українській мові це скам'янілі форми іменників чи прикметників, у німецькій – здебільшого прикметники без флексій, в англійській і романських – різні корені з характерними суфіксами. Не важливо, яким саме чином утворилися конкретні прислівники. Важливо, що всі вони втратили те, що мали їхні попередники, – словозміну, флексії. Це слова, які повернулися на попередній етап – корінь+афікс. В українських прислівниках навіть колишні флексії стали суфіксами (*гуртом*, *тихо*). Згадаймо, що ці флексії самі утворилися від давніших суфіксів.

Віддієслівні іменники та прикметники утворилися в результаті звичайної транспозиції, за допомогою формантів, притаманних відповідній

частині мови. В англійській, німецькій, слов'янських і романських мовах дієприкметники мають власні суфікси, за допомогою яких дієслова лише частково втрачають значення дії на користь ознаки. Дієприслівник утворився з дієприкметника так само, як прислівник – із прикметника, тільки за допомогою специфічного суфікса. Більшість віддієслівних прислівників походять від дієприслівників (*навсидячки, нехотячи*) [2, с. 35]. Це процес узагальнення значення (просто спосіб дії/причина/мета, уже без самої дії). Спочатку це відбулося з іменами, тож дієслова могли розвинутися таким чином не відразу, а будь-коли пізніше.

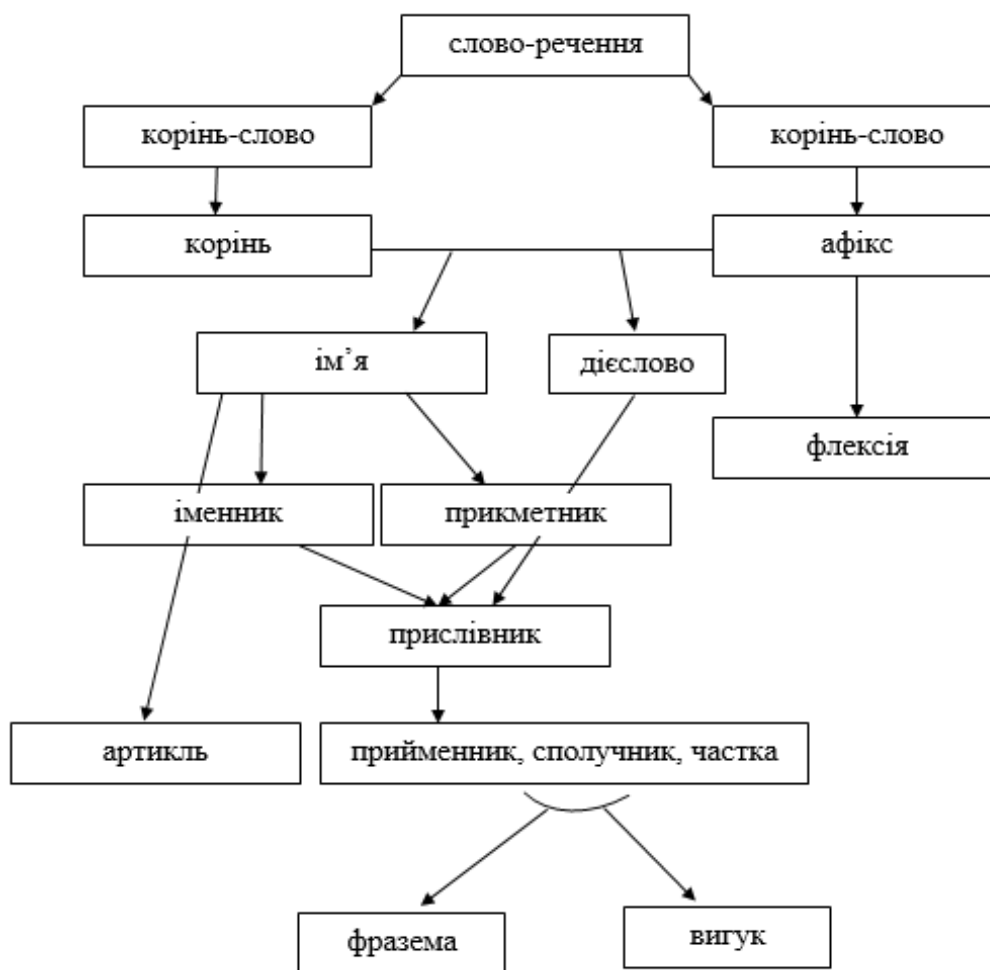
Ми зупинилися на прислівниках, словах із кореня й афіксів. Коли деякі з них утратили частину свого лексичного значення, ці прислівники перетворилися на прийменники, сполучники й частки, тобто повернулися ще на етап раніше – до слів-морфем (і слово, і корінь, і афікс). Саме тому прийменники так легко, зовсім не змінюючи значення, стають префіксами, а частки – знову прислівниками [6]. Це не означає, що всі службові частини мови утворилися таким чином. Деякі, можливо, збереглися як слова-морфеми ще відтоді, коли інших слів не було. Але тоді вони мали повне, максимально можливе лексичне значення, як імена в ролі прислівників. Аби стати службовими, їм однаково довелося би його частково втратити. Тут ідеться про виникнення самих категорій службових слів. Артикль виник із імені безпосередньо. Зрештою, ім'я – це теж корінь+афікси, флексія вже робить його іменником, прикметником чи числівником. Втративши частину лексичного значення, імена стали артиклями, тобто словами-флексіями.

Морфи, об'єднуючись, утворюють слова. Але і слова, об'єднуючись, почали утворювати семантичні єдності: фраземи, терміни. У них кожен елемент ніби лишається словом, але його значення – тільки частина загального значення. Це повернення не зовсім до слів-речень, але до слів-фраз. Приказки, прислів'я й найбільш укорінені афоризми можна вважати словами-реченнями, адже їх не створюють, а відтворюють, і вони мають сталу структуру. Це стосується і похідних вигуків.

Отже, людська мова, згідно з цією гіпотезою, пройшла шлях конкретизації, поділу й розгортання, а тоді абстрагування, об'єднання і згортання. Кожен етап обох процесів лишив свої сліди в тих чи тих мовах світу. Усі процеси, які людській мові загалом уже знайомі, тобто всі, описані вище, можуть відбуватися і відбуваються на сучасному етапі. Оскільки в праїндоевропейській мові вже існували відмінювання, дієвідмінювання й усі морфологічні категорії, описані тут події вперше відбулися до того, як вона цілком сформувалася.

Ідеться не про розвиток якоїсь конкретної мови, а про розвиток людської мови й вербального мислення загалом. До поділу імен на іменники та прикметники людина не розрізняла предмети й ознаки. До поділу слів на імена й дієслова людина не розрізняла предмети й дії. Навіть якщо в китайській мові слово-корінь може бути будь-якою частиною мови залежно від позиції в реченні, синтаксично воно є іменником, прикметником, дієсловом тощо, і свідомість розмежує їхні категоріальні значення. Слова-речення сучасних полісинтетичних мов у свідомості членуються, на відміну від первісних вигуків.

Схема описаних процесів

Список літератури

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 415 с.
2. Болюх О. В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівника // Мовознавство. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – №6, - 1994. – С. 34-39.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 749 с.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 396 с.
5. Етимологічний словник української мови : в семи томах / ред. О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1982-2012. – 7 т.
6. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12–23.
7. Мацько Л. І. Семантика вигуків і звуконаслідувань // Мовознавство. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – 1984. – С. 56-62.